

ДОПУСТОВІ СИНТАКСЕМИ

Допустові синтаксеми вказують на реальну модальність, яка суперечить повідомлюваному наслідкові [11; 202]. Допустове значення має своїм підґрунтям усі різновиди часової перспективи – одночасність і різночасність (часову попередність і наступність). Крім того, диференційними ознаками допустового значення виступають реальна модальність і характер явища, що суперечить повідомлюваному наслідкові. Допустові синтаксеми в сучасній українській мові розташовані на семантичній площині, пов'язаній з градацією значення допустовості – від нейтрального ступеня її вияву до виразного смислового акцентування, підкреслення [1; 151-152]. Допустові синтаксеми не беруть участі в створенні номінативного мінімуму речення, тобто вони належать до неконститутивних членів речення – характеризуючих чи ситуативних визначників предиката [8; 96]. Більшість дослідників [1; 151-153; 2; 275; 5; 136; 6; 149; 8; 92-102], які займаються вивченням допустових синтаксем, як правило, цікавляться аналізом таких форм, які утворені сполукою “прийменник+іменник”, хоча частиномовна специфіка цих одиниць досить різноманітна.

Мета роботи – описати існуючі у мові засоби вияву допустової семантики. Для досягнення цієї мети було реалізовано такі завдання:

- 1) охарактеризувати частиномовну специфіку допустових синтаксем;
- 2) встановити ієрархію частин мови у вираженні допустових відношень;
- 3) визначити основні мовні засоби показу допустовості у межах частини мови.

Прийменниково-відмінкові форми – продуктивний засіб вираження допустових відношень в українській мові [9; 24]. Виразниками допустових семантико-синтаксичних відношень, якими пов'язується підрядна частина з головною в складнопідрядному реченні, є сполучники **хоч (хоча), дарма що, незважаючи на те що**, з якими співвідносні три прийменники допустової семантики: **всупереч наперекір, незалежно від**. Перші два зумовлюють згортання предиката підрядної допустової частини і утворення на його базі субстантива у формі давального відмінка, третій прийменник сполучається з субстантивом у формі родового відмінка, напр.: **-І він житиме? – спалахнув захоплений Коломієць. – Всупереч усьому? Яка блискуча операція** (Ю. Смолич); **Наперекір усьому існує ж таки спадкоємність лядяного в людині** (О. Гончар); **- Я мушу виконувати обов'язок гостинного господаря незалежно від цього листа** (Ю. Смолич). Основне ядро допустових синтаксем становлять синтаксеми, виражені давальним відмінком, відпредикатних іменників з прийменниками **всупереч, наперекір**, які співвідносяться в межах цієї відмінкової форми як стильові варіанти [5; 136].

Давальний із прийменником **наперекір** є стильовим еквівалентом давального з прийменником **всупереч**. Він використовується здебільшого в розмовному стилі, у стилях художньої літератури, тоді як давальний відмінок із прийменником **всупереч** найбільш уживаний у науковому й публіцистичному стилях [3; 143]. Варіанти допустових синтаксем розрізняються продуктивністю, семантичними відтінками, граматичною спеціалізацією [2; 275].

Н.В. Гуйванок [6; 149] виділяє два найважливіших різновиди синтаксем з допустовим значенням: 1) із значенням невідповідності між явищами “**незважаючи на + зн.в.**”, “**незалежно від +р.в.**”, “**попри +зн.в.**”, “**при+м.в.**”: **Попри всі ці заходи під кінець 1932 р. режимові вдалося зібрати лише 70% запланованого** (О. Субтельний); 2) із значенням цілеспрямованої протидії комусь, чомусь “**всупереч+д.в.**”, “**наперекір +д.в.**”: **Незважаючи на важкі обставини свого життя, карпо Тобілевич... здужав дати зовсім значну, як на свій стан, освіту всім членам своєї сім'ї** (І. Франко).

Прийменник **незважаючи на** вказує на різноспрямованість явищ, порушення їх природної взаємопов'язаності, прийменник **всупереч** підкреслює несумісність, невідповідність, суперечність перебігу двох явищ, прийменник **наперекір** посилює відтінок несумісності, невідповідності і суперечності, прийменник **незалежно від** стосується увиразнення незалежності явища від іншого, логічно пов'язаного з ним явища, прийменник **попри** також спрямований на вираження підкресленої несумісності, невідповідності перебігу двох явищ, тоді як прийменник **при** вирізняється з-поміж граматичних елементів своєю семантичною нейтральністю [1; 152]: **-Звичайно, ви самі розумієте, що при всій щирості моїх побажань недавній інцидент не дозволяє мені цілком звіритися на ваше слово** (Ю. Смолич);

Дієприслівникові форми можуть мати значення зворотної зумовленості, або допустовості. Вони називають такі дії суб'єкта, які логічно ніби несумісні з іншими діями, названими головним предикатом, але фактично є пов'язаними з ними в часі, маючи своїм підґрунтям усі різновиди релятивної часової перспективи – одночасність і різночасність. Крім того, в таких конструкціях диференційованими ознаками допустового значення виступають реальна модальність і характер явища, що суперечить повідомлюваному наслідкові, напр.: **Отож, давши згоду на всі вищезгадані домагання, ворожебит і маг все ж таки завчасу добився, щоб саму операцію було обставлено так, щоб зовсім і не виникло потреби сторонньої допомоги** (Ю. Смолич);

Тут я вже рискнув, не порадившись з паном гетьманом (З. Гулуб); *Два непримирені вороги Лаврін Запорозець і Максим Заброба подали один одному руки, розстрілявши тут же один одного очима* (О. Довженко). Усі вони мають виразні сліди семантико-синтаксичних зв'язків з вихідними підрядними частинами складнопідрядних речень із семантикою допусту [2; 275].

У роді допустової синтаксеми можуть уживатися як одиничні дієприслівники, так і дієприслівникові звороти [7; 181;4; 54], напр.: *Я, не читаючи, знаю, про що там написано* (Л. Письменна); *Але вони незмінно, зрозумівши чи не зрозумівши його запитання, відповідали йому по-французькому* (Ю. Смолич). Вживання у структурі дієприслівникового звороту частки **навіть** посилює його значеннєву несумісність із змістом основного предиката, напр.: *Розійшлися знову о десятиї, і Гальванеску, що дуже натомився за день та попередню безсонну ніч, заявив, що відразу, навіть зраджуєючи свої звички, ляже спати* (Ю. Смолич). *Навіть не озирнувшись, бачила Європрасія кийський берег своєї мандрівки ...* (П. Загребельний). Як правило, дієприслівникова форма з допустовою семантикою перебуває у препозиції до дієслова-присудка. Допустові відношення виявляються за наявністю суперечності між реалізацією дії і її бажаного результату, напр.: *Матвєєва, мало не загнавши коня, повернувся назад з першої поштової станції, так і не виконавши полковникового наказу* (Ю. Мушкетик); *Імператорові щастило у війні проти папи й Матільди Тосканської, але тимчасом він безповоротно втратив серце своєї молодій жоні, втратив, так і не здобувши ...* (П. Загребельний); *Андрій не відчував ніякого страху перед ворожими літаками, бо він їх ненавидів, ще й не бачивши* (П. Загребельний).

У допустовій семантико-синтаксичній позиції дієприслівникова форма доконаного виду позначає дію, яка відбувається раніше реалізації дії дієслова-присудка, що починає здійснюватися з її закінченням. Тим самим створюється різночасність – часова попередність, напр.: *Але навіть будиши в тих краях, Гришуня нібито цікавився, чи не натрапить на сліди Романа Винника* (О. Гончар); *З шматком жорсткого металу в грудях, конуючи, він (козак) ще летів уперед на своєму вірному коні й рубав ворогів своєю шаблею, білою й нестримною, як блискавка* (П. Загребельний). У постпозиції дієприслівникова форма наділена значенням різночасності – наступності, напр.: *- Ходімо вже, батько покликав, - почув, не зрозумівши, Лодиженко* (І. Ле).

Дієприслівники з допустовою функцією сформувалися на основі часових відношень і тому нерідко виступають компонентом з дифузною семантико-синтаксичною функцією, напр.: *... Сидячи тут, я переказую свої розпорядження в різні кінці мого маєтку* (Ю. Смолич). *Сидячи тут*, може мати значення часу (*коли я сиджу тут*) або значення протиставлення (*хоча сиджу тут, переказую свої розпорядження в різні кінці свого маєтку*). Дуже поширеним є вживання допустових дієприслівникових форм із заперечним значенням, що сприяє актуалізації протиставлення, вираженого головним предикатом, напр.: *Оксен, не вступаючи в розмову, став сердито крутити ручку телефону* (Григорій Тютюнник); *І Черний теж кричав, не пам'ятаючи що* (О. Гончар); *Щиро лаючись – не знати на кого і завіщо – попрямувала Сахно до палацу, на своє вікно, що з блідо висвічувало в перших ясных світлинах зорі* (Ю. Смолич); *-Не порухайте за нахабство, що ми з товаришем... дозволяємо собі, не будучи знайомі, спинити вас* (Ю. Смолич); *Дама ця прихильно приймала рясні заличення й стільки ж охоче відповідала на них, не віддаючи, проте, нікому з кавалерів найменшої переваги* (Ю. Смолич); *Він (Думбадзе) мусив покинути ортопедичну палату, не оглянувши хворих як слід, не почувши слів і міркувань професора* (Ю. Смолич); *-І от, не сходячи з місця, доктор Гальванеску міг впливати на хід робіт* (Ю.Смолич).

Аспектуально-таксисні ситуації виступають у таких різновидах [10; 270-271]: а) одночасність двох процесів, причому основна дія (НДВ) характеризує постійну ознаку суб'єкта, а дієприслівник є вказівкою на постійний процес, який суперечить цій ознаці, напр.: *Потай ревнував до Ясногорської, але, навіть ревнуючи, не зичив лейтенантові ніякого лиха* (О. Гончар); б) одночасність основної цілісної дії (ДВ) і другорядного процесу, наперекір якому вона відбувається, напр.: *На самій вершині Бєсвої гори Тимко та Оріся зупинилися і, якимось не змовляючись, повернулися обличчям до села, що лежало біля їхніх ніг, покрите світло-сизим серпанком* (Григорій Тютюнник); в) передумання другорядної цілісної дії (дієприслівник ДВ) основному процесові (НДВ), який відбувається наперекір очікуваним наслідкам другорядної дії, напр.: *Але чому, ще не задавши, а вже тремтить вона (Сахно) з протесту і, не знати чого, зринає незрозумілий острах?* (Ю. Смолич); г) віднесеність до одного й того ж періоду основної і другорядної дій (цілісних), причому основна дія суперечить результатів другорядної, напр.: *Юджін, незважаючи на свою простакуватість, усе ж відчув у цих словах глузливу нотку і одразу ж образився* (П. Загребельний). г) віднесеність до одного й того ж часового періоду основної і другорядної дії, що утворюють нелокалізовану в часі ситуацію (НДВ і дієприслівник НДВ), напр.: *Проте, хоч Тимко і сміявся з Орісиних химер, він, сам того не помічаючи, теж хибував на них* (Григорій Тютюнник).

Із допустових дієприслівникових форм виділилася конструкція *незважаючи на* + знахідний відмінок і виступає морфолого-синтаксичним варіантом цієї синтаксеми., напр.: *Незважаючи на малесенький вітерець, парило і робилося душно* (Г. Тютюнник). Усі вони мають виразні сліди семантико-синтаксичних зв'язків із вихідними для них підрядними допустовими частинами складнопідрядних речень.

На нашу думку, роль допустових синтаксем можуть виконувати відокремлені прикметники, якщо

подані в них ознаки, суперечать основному змістові речення: *Безоружний, мав стати звиязцем озброєних до зубів, несхитних у своїй запеклості ворогів* (П. Загребельний). У більшості випадків такі мовні одиниці вказують на внутрішні особливості суб'єкта. Часто до їх складу входить прислівник *завжди*, який допомагає увиразнити виражену дієприкметником невідповідність зі змістом головного предиката, напр.: *Завжди неухважлива до занять простого люду, Євпраксія тепер з якимось болючим вдоволенням стежила за всім, що робить сокольник* (П. Загребельний); *Завжди урівноважений і терплячий, капітан Чумаченко ставав нещадним, коли виявляв, що якась рота зазнала марних втрат людьми* (О. Гончар. Подібну увиразнювальну роль відіграє й слово *ще*: *І очі її (дівчини), ще повні тремтячих сліз, раптом запроменіли мигтячим сяйвом, сліпучою радістю, і вона загукала щодоуху іншим* (О. Гончар).

Допустовою семантикою наділяються дієприкметники і дієприкметникові звороти, які, крім питання *який?*, одночасно відповідають і на питання *що дивлячись на що?*, тобто, коли на означальну семантику дієприкметникової форми накладається обставинний зміст. До того ж ці дієприкметникові звороти можуть трансформуватися у складнопідрядні речення з підрядними допустовими частинами, наприклад: *Я вирішив здійснити над ними (дітьми) мої експерименти, випробувані до того на дрібній живій тварині* (Ю. Смолич) – Я вирішив здійснити над ними (дітьми) мої експерименти, хоч до того вони були випробувані на дрібній живій тварині; *Трупи, поховані й викопані через досить довгий час – кілька десятків і сотень років – не розпадаються і не гниють* (Ю. Смолич) – Трупи, хоч поховані і викопані через досить довгий час – кілька десятків і сотень років – не розпадаються і не гниють.

На нашу думку, роль допустової синтаксеми відіграють прислівники типу *нехотя, мимохіть, мимоволі*, змістове навантаження яких має виразний відтінок небажання і які легко переводяться у складнопідрядні речення з підрядними допустовими частинами: *нехотя* – Хоч не хотів (ла), але..., напар.: *Охрім нехотя потяг свою довбанку назад, винувато закліпав маленькими, як у мишки, очима* (Григорій Тютюнник); *Маковей мимохіть подивився на далекий шлях, що ліг перед ним, оповитий золотистою курявою, загачений військами* (О. Гончар); *-Якась дивна й страшна хвороба! – нареши її здолала зібрати думки Сахно і мимоволі згадала про вчорашній привид на просіці* (Ю. Смолич).

У поодиноких випадках роль допустової синтаксеми можуть забезпечувати іменникові словосполучення, якщо їх семантика суперечить логічному розвитку змальованих у реченевій конструкції дій, напр.: *Кассандра. Одного батька й матері синове, титани зроду не були братами, а ти хотіла, щоб тебе Кассандра сестрою називала!* (Леся Українка); *Люди різного віку, вони однаково уважно й з цікавістю слухали вчителя, дивуючись його мові, вмінню вкинути в оповідь міценьке слівце...* (Б. Левін).

Допустові синтаксеми широко функціонують у реченевих конструкціях. Кількісно переважають одиниці, виражені прийменниково-відмінковими формами, дієприслівниковими зворотами і одиничними дієприслівниками. Менш часто вживаними є дієприкметники. У допустовій функції майже не вживаються іменникові словосполучення і прислівники.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – 222 с.
2. Вихованець І.Р. Граматика української мови: Синтаксис. – К.: Либідь, 1993. –
3. Вихованець І.Р. Прийменникова система української мови. – К.: Наук. думка, 1980. – 286 с.
4. Гандзюк О.М. Дієприслівники як вторинні предикатні синтаксеми // Зб. наук. праць. Вісник Полтавського держ. пед. ун-ту. – Серія “Філологічні науки”. – Вип. 5(19). – Полтава, 2001. – С. 49-55.
5. Городенська К.Г. Деривація синтаксичних одиниць. – К.: Наук. думка, 1991. – 192 с.
6. Гуйванюк Н.В. Формально-семантичні співвідношення в системі синтаксичних одиниць. – Чернівці: Рута, 1999. – 336 с.
7. Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови. Синтаксис. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 662 с.
8. Загнітко А.П., Розова К.В. Функціональні особливості синтаксем допустовості в простому реченні // Функціонально-комунікативні вияви граматичних одиниць. Зб. наук. праць. – К.: ІЗМН, 1997. – С. 92-102.
9. Іваненко З.І. Прийменникові конструкції з допустовим значенням // Укр. мова і літ. в шк.- 1979. - №4. – С.24-28.
10. Теория функциональной грамматики. Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис /Отв. ред. А.В. Бондарко – Л.: Наука, 1987. – 348 с.
11. Шульжук К.Ф. Синтаксис української мови: Підручник. – К.: Академія, 2004. – 408 с.

АНОТАЦІЯ

У статті аналізуються допустові синтаксеми. Розглядаються їх частиномовні варіанти. Виділяються допустові синтаксеми, виражені приймениково-відмінковими формами, дієприслівниками і дієприслівниковими зворотами, прикметниками, іменниковими словосполученнями, прислівниками. Стаття містить вказівку на ієрархію в межах допустових синтаксем, виражених приймениково-відмінковими формами.

SUMMARY

The syntaxems concession are analyzed in the article. Their variants as parts of speech are considered. The syntaxems of concession, expressed by preposition-case forms, adverbial participles and participial constructions, adjectives, noun constructions, adverbs are underlined. The article has the indication to the hierarchy within the limits of syntaxems of concession , expressed by prepositions-case forms.

Допустові синтаксеми //Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах. Зб. наук. праць. – вип. 11. – Київ, 2005. – С.3-9.